

Baumann Tímea

Női emlékezet a délszláv háborúról – egy élettörténet tanulságai

Bevezető

Mi olvasható ki egy narratív életútinterjúból? Mennyiben születhetnek tudományos eredmények egy ember önálló életbeszélésének elemzéséből? Olyan kérdések ezek, amelyek ma még tudományos viták tárgyai. A kulturális antropológia mint diszciplína mindig is kvalitatív adatok elemzésével dolgozott (A. Gergely 2005: 25-29), de más tudomány területére is beférköztek már a szubjektívebbnek tekintett források. Így például a történettudományban is egyre nagyobb teret hódít az ún. „oral history”, az elbeszélők történeteire alapozó leírás (Gyáni 2000; Plato 2004). Interjúelemzésem célja nem délszláv háború egyféle történetének kiemelése az elbeszélés szövegéből, sokkal inkább a szöveg egészének vizsgálata – az emlékezés mikéntje szempontjából. Azt szeretném megmutatni, hogy egy életútinterjú részletes vizsgálata milyen tudást hozhat számunkra felszínre egyrészt az emlékezés narratív formáival, a traumatikus emlékezés stratégiáival kapcsolatban; másrészt arról, hogy az elbeszélő személyes meghatározottsága (nemi és etnikai identitása, élethelyzete stb.) miképpen befolyásolja az élettörténet és a délszláv háború eseményeinek narrativizálását.

A bemutatandó elbeszélő élettörténet azért is érdekes lehet számunkra, mert abban a délszláv háború története sajátos perspektívában jelenik meg. Elbeszélőnk horvátországi magyarként, szerb megszállás alatt (és nem menekültként) élte végig a háború eseményeit. Ez a perspektíva nem a domináns diskurzus része, amelyben a délszláv háborúról beszélnek. Egyrészt elnyomott azért, mert egy olyan kisebbségi csoport szempontja szólal meg benne, akikre ebben a történetben kevésbé szoktak figyelmet fordítani. Leginkább Magyarország felől mutatkozik érdeklődés a történet ezen aspektusa iránt, ám ez is inkább a magyarországi menekülteknek szól, mint azokról, akik otthonukban maradtak.¹ Másrészt elnyomott a diskurzus azért is, mert egy nő háttérországi tapasztalatait mutatja be, s nem közvetlenül a háborús eseményeket. Azonban a teljes képhez ezek a diskurzusok is hozzátartoznak, így a következőkben elemzett élettörténet is.

Ahogy „Ilonka” az életét elbeszéli...

A továbbiakban egy életútinterjú elemzését szeretném bemutatni, melyet egy kopácsi magyar asszonnyal készítettem 2005 augusztusában. Az értelmezéshez a narratív biográfiai elemzés módszerét alkalmaztam melynek „célja megélt és elbeszélő élettörténet viszonyának megértése az interjúban megjelenő életesemények, illetve az interjú, mint szöveg adta *Gestalt* összevetése révén” (Kovács 2007: 374).

Elbeszélőnk „Ilonka”,² egy 50 év körüli magyar nemzetiségű asszony. Egy kopácsi terepmunkám során találkoztam vele, amikor éppen két kisunokájával sétált az utcán. Beszélgetésünk a nem messze kihelyezett, aknára figyelmeztető tábláról³ indult meg, majd másnap délután konyhájukban folytatódott. Élettörténetét röviden a következőképpen foglalhatnánk össze saját narratívája alapján:

¹ Ezt mutatják a különböző külföldi és magyarországi szerzőktől származó történeti munkák is, melyekben kevésbé jelenik meg a szerb megszállás alatt élő magyarok helyzete (Silber-Little 1996; Juhász 1999; Mesic 2003; Baráth 2001; Weithmann 1992; Sebők 1994).

² Az interjúalany eredeti nevét az anonimitás tiszteletben tartása miatt megváltoztattam.

³ A falu belterületén nincsenek aknák, viszont a település mellett elterülő lápvidéken, a kopácsi réten a mai napig sem sikerült felszedni a víz alatt elhelyezett aknákat. A falu utcáján kihelyezett tábla is arra figyelmeztet, ne térjen le a faluból a rétre.

Ilonka gyermekkorától kezdve egész életét a horvátországi Kopácson (Kopacevo) töltötte. Szüleitől a hagyományos kopácsi életmódot és társadalmi nemen alapuló munkamegosztást örökölte mintaként: apja halász volt a kopácsi rét nemzeti parkká nyilvánításáig, édesanyja a ház körüli munkákat végző parasztasszony. Ilonka életvitelében az édesanyjától örökölt női mintát vitte tovább – bár varrónőnek tanult, sosem dolgozott szakmájában, helyette a faluban maradt, és 18 évesen férjhez ment. A hagyományos kopácsi családmódelnek megfelelően (Lábadi 1994: 22-27) férje szüleinek házához költözött, életmódját a férfi családjáéhoz igazította, akik kertészkedéssel foglalkoztak. Két leánya és egy fia született. A délszláv háború kitörése után Ilonka nem volt hajlandó elhagyni faluját, így az ő döntése alapján az egész család Kopácson maradt, ami később nagy büntudatot okozott neki. A fokozott felelősségérzet miatt Ilonka a háború alatt férfias szerepet ölt magára: a család, elsősorban a gyerekek védelmezését tekinti fő feladatának. Ebben a szerepkörben nagyon erősnek mutatkozik, a háború után azonban depresszióba esik. A betegség tünetei a mai napig újból és újból jelentkeznek nála. Gyermekai közben felnőttek, már csak fia él velük. Lányai férjhez mentek, gyereket szültek, dolgoznak. Ilonka jelenlegi élettevékenysége az unokák nevelésében (ő vigyáz rájuk egész nap, valamikor éjszaka is) és a ház körüli munkában merül ki, miközben nagyon magányosnak érzi magát.

Miről informál bennünket ez az élettörténet? Így nagy vonalakban vizsgálva mondhatnánk, hogy egy átlagos horvátországi magyar, egy átlagos női sors bontakozik ki előttünk. De milyen is egy ilyen „átlagos” sors? Az interjú szövege, a narratíva mélyebb elemzése abban segít minket, hogy jobban megértsük ezt és a hasonló történeteket.

Elsőként vizsgáljuk egységként Ilonka elbeszélését, felfedve azt a narratív struktúrát, amely összetartja, koherenssé teheti elbeszélésének szövegét. Ez azért is érdekes számunkra, mivel – amint a narratív pszichológia követői hangsúlyozzák – „a narratív koherencia mértéke az élettörténeti epizódokban, illetve magában az élettörténeti elbeszélésekben a belső állapotok, intrapszichés történések érzékeny mutatójának tűnik” (László 2005: 145). Így az elbeszélés struktúrájának vizsgálatából következtethetünk arra is, miként történik meg a háború traumatikus emlékeinek beágyazása az élettörténetbe, és e traumák felidézése milyen hatással van az élettörténet-mondás egészére.

Az elbeszélés narratív struktúrája

Az elbeszélők számára az élettörténet elindítása okozza a legnehezebb feladatot: mi legyen az a keret, amelybe helyezve elmesélhetik életüket? Ez azért is nehéz döntés, mert általában nincs túl sok információjuk az őket hallgató Másikról. Ilonka elbeszélését az segíti, hogy elmondása szerint ő gyakran mesél régi életéről, tehát erről van kialakult narratívája. Ez a jelenből indul, a kopácsi jelen és a kopácsi múlt összehasonlításának segítségével teremti meg azt az interakciós helyzetet, amelyben már tud beszélni életéről. Egy gyerekkori emlék felidézésével hitelesíti azt az állítását, miszerint a háború előtti kopácsi közösség sokkal összetartóbb volt, mint a háború után. A gyerekkori falusi világ eszményítése az egész elbeszélés során az egyik központi motívum szerepét tölti be.

„Tudod, mindig azt mondom a lányoknak is, hogy mindig arról mesélek, hogy milyen volt régen. Az mennyivel szebb volt, mint most”.

A teljes élettörténetben, melyet Ilonka mesél el, az elbeszélő narratíva sajátos struktúráját és időkezelését figyelhetjük meg. Az időkezelés vizsgálata a narratívumban egyrészt a történet felépítésének stratégiáit mutatja meg, másrészt itt szintén következtethetünk az elbeszélő intrapszichés folyamataira és állapotára (László 2005: 140-141). Fontos azonban, hogy „a narratívumokban alkalmazott időkezelés nem azonos a kronologikus idővel, hanem az ún. narratív kronológia szabályait követi. A narratív kronológia lényege, hogy a beszélő szubjektum a számára fontos eseményeket a lineáris

kronológia széttörésével és új rendbe állításával, az idődimenzió sűrítésével, illetve tágításával, tömörítésével és széthúzásával éri el” (Ehmann 2003: 38).

Ilonka a gyermekkori élményből kiindulva, annak a jelenrel történő összehasonlítása után a gyerekkor emlékeit idézi fel, folyamatosan reflektálva a jelenre. Itt tehát a háború előtti múlt és a jelen közötti váltakozás mutatkozik meg az elbeszélésben. Ezt követi (még a kronologikus sorrendet betartva) a házasság és a kertészeti munka témája, majd időben visszalép az iskolák felsorolása végett, és ezen a ponton beszéli el, hogyan alakult úgy az élete, hogy háziasszonnyá vált. A háború egyáltalán nem kerül szóba a történet első felében, még utalás szintjén sem. A háború előtti időszak önmagában egy lezárt egységként jelenik meg, mely a jelen ellenpontozza. Ilonka a délszláv háború időszakát ennek az egységnek a koherens bemutatása után helyezi el élettörténetében – csupán egy mellékmondatral bevezetve.

„...akkor gyűtt a háború”.

Az elbeszélés középső szakasza a háborús időszakot bontja ki a történetek segítségével, majd az utolsó harmadban reflektál újból a jelenre. Ebben a szakaszban egy időben történő előre-hátra váltást tapasztalhatunk: hol a jelen leírása és a háborús emlékek, hol a gyermekkorból az emlékezet által megőrzött történetek és a háborús emlékek között vált az elbeszélés – ami mindig visszatér, az a reflektálás a háborúra.

Példa egy gyermekkori emlék és egy háborús emlék közti váltásra:

„Mert a nagyanyám is mesélte, hogy az ő lányát is, amikor volt a háború, akkor öregasszonynak kendőbe öltöztette. Úgy átbújtatták. És mondták neki, hogy: Ná, mámuská, ná, mámuská. Így a fülemben van, ahogy mesélte. Mert én meg azt mondtam, csak a gyerekeket ne bántsák. Mindent csinálhatnak, csak a gyerekeket ne bántsák.”

Az elbeszélés zárásaként is egy háborús történetet mesél el nagyon részletesen: lánya vakbélműtétének körülményeit a zombori hadikórházban. E történet után egy hirtelen összegzéssel és egyben élete értékelésével le is zárja az interjút, amelyben egy ősi formulát alkalmaz: az isteni gondviselésbe vetett hitét fejezi ki.

„És megint látod, hogy Isten velünk van, mert tényleg kaphatott volna vérmérgezést. (...) És hála Istennek... És annyi minden ilyenek... Azért mégse nem véletlen, mégis van valaki velünk, aki vigyázz rám. Úgyhogy ez is volt, úgyhogy nagyon minden összejött”.

Az elbeszélésben a háború említéséig a szövegszekvencia-típusok (Kovács 2007) közül a leírás,⁴ a tudósítás⁵ és az epikus elbeszélés⁶ dominál. A háború az elbeszélés narratívájába szervesen kapcsolódik: a statikus, főként leírásokból álló történetrészt zárja le. A háború előtti időszokról majdnem idilli leírásokban beszél, néhány anekdotikus történettel kiegészítve azokat. A háború viszont az általa nagyon pozitívan értékelt életmenet helyett egy új folyamatot indít el.

„Akkor gyűtt az egyik gyerek, akkor mellette kertészkedtünk, akkor gyűtt a másik gyerek, a harmadik gyerek. És akkor mire kicsikét megnőttek volna, hogy jobb lett volna, akkor gyűtt a háború”.

⁴ „Leírás: alapvetően statikus mivolta különbözteti meg az elbeszéléstől. A benne elbeszélte események „befagynak”, a cselekmény érdektelenné válik, valójában egy (helyzet)képet tár elénk. Ebbe a főtípusba soroljuk a tömörített helyzetet is, melyben mélyen megélt események sűrűsödnek össze egy helyzetbe, melyet általában visszatérő elemek írnak le”. (Kovács 2007: 383)

⁵ „Tudósítás: rádiótudósításhoz hasonló „gyorsított” elbeszélés, melyben igen kevés árnyaló részlet szerepel. Az események, helyzetek kidolgozatlanul, felsorolásszerűen jelennek meg” (Kovács 2007: 382).

⁶ „Epikus elbeszélés: olyan elbeszélés, amely sok „expanzióról” számol be. A konkrét esemény-idők a „felnagyításon” keresztül elvesznek, kihullanak az elbeszélésből, s a narratíva a fő eseményszálra korlátozódik, míg a konkrét események összesűrítődnek” (Kovács 2007: 382).

A háború időszakáról történő beszédben sűrűbbek a történetek⁷ és a magyarázatok,⁸ statikus leírást alig alkalmaz. Élete jelenének narrativizálásakor viszont ismét visszatér a leírások és tudósítások túlsúlya. A narratíván belüli ilyen radikális váltás arra a megfigyelésre emlékeztet, amelyet második generációs zsidókkal készített interjúk elemző kutatói (Erős 2001; Herman 2003) tettek: „az élettörténeti elbeszélés időbeli linearitását megtöri, ha a személy az elbeszélésben feloldatlan traumát okozó eseményhez ér” (László 2005: 142).

Ilonka elbeszélésében fontos szerepet kapnak a tárgyak és helyszínek, amelyekhez kötni tudja emlékeit. A háború időszakából való emlékeit az elbeszélés során nem annyira egy narratíva, mint inkább a vizualizáció segítségével hívja elő: felidézi az ismert utcarészlet háborús képét. Majd képzeletben belépünk a házba – felidéződik a házban történt tipikus jelenet (kártyázás a katonákkal) a háború időszakából.

„Itt voltak végig. Láttad itt az utcán a töltést? Itt voltak. Itt a házunk előtt a tank. Itt ennél az asztalnál nagyon sok katona volt. Nagyon sokan. Hideg volt, begyűttek. Soha életemben nem tudtam kártyázni, de hidd el, hogy a háború alatt megtanultam kártyázni! Katonákkal”.

Az asztal mint tanú, illetve a belehelyezkedés segítője jelenik meg az elbeszélésben. Az interjú során az egész szoba hivatkozási alap, „hitelesítő tanú”, minden tárgyat segítségül tud hívni ahhoz, hogy az emlékeket újra jelenlévővé tegye. Ez az elbeszélésben az *ez, az, itt, ott* mutató névmások gyakori használatában is megmutatkozik.

„Olyan este nem volt, hogy én ne sírtam volna. Úgy fekiüdtem le mindig. Itt az ablak alatt volt egy kaucs, itt fekiüdtem. A férjem a gyerekekkel ott. A két lánynak két szivacsot tettünk le, ott fekiüdtek. Itt aludtak. (...) Itt potyogott, a második házra potyogott akna. Az ablakunkon is beestek a szilánkok. Akkor nem mentünk el, hanem bebújtak a fürdőszobába. Az volt talán a legmesszebbi sarok, az volt a legvédelettebb. Én már... nem jutott hely, akkor a küszöbön ültem. A három gyerek oda bebújt, és a férjem melljük ült. Én meg a küszöbre”.

Freud (1974) szerint a trauma az értelmező munka akadályát képezi, és ezáltal a traumatizált személy az eseményt nem mint emléket, hanem mint cselekvést reprodukálja. Más pszichológiai vizsgálatok is azt mutatták ki, hogy a némaság, a kollektív csend (Pető 1999) az egyik alapvető jellemzője a traumás emlékezetnek (Herman 2003: 211-234; Erős 2001: 116-120). Ilonkánál a trauma már nem képezi akkora akadályát az emlékezésnek, mint a Freud által vizsgált hisztériás páciensek esetében. Ennek oka nem feltétlenül a trauma kisebb mértéke, hanem inkább az, hogy nem gyermekkori, de nem is friss, hanem 10-15 évvel korábbi eseményeket kell elbeszélnie. A narráció szintjén azonban megmutatkoznak a trauma nyomai. A trauma nem nyelvileg fogalmazódik meg, hanem a narráció formájában érhető tetten. Pontosan, hogy nincs, vagy kisebb mértékben van összetartó narratív struktúra az elbeszélésben. Inkább jellemző a történetek egymásra halmozása, melyeket esetleg néhány magyarázat köt össze. A háború időszaka egyetlen időtlen térként jelenik meg, amelynek se kronológiai rendszerezése, se statikus leírása nem lehetséges, csak az éppen felvillanó emlékek közlésében beszélhető el. A traumás esetekkel foglalkozó pszichoterapeuták ezt a fajta történetmondást pillanatképek sorozatához vagy a némafilmhez hasonlítják (Herman 2003: 211). Ehmann Bea a narratív kronológia vizsgálatával kapcsolatban jut hasonló következtetésre: „... az önéletrajzi elbeszélések rendszerint a lineáris kronológia szabályai szerint kezdődnek. Amint azonban az elbeszélő a szövegmondás/írás során valamely traumatizáló eseményhez érkezik, a kronologikus idő mintázata megváltozik, a trauma

⁷ „Történet: kiemelkedő esemény árnyalt, részletezett előadása. Meghatározott időhöz és helyhez kötődik” (Kovács 2007: 382).

⁸ „Magyarázat: általánosító tartalmú, érvelő-értelmező szövegrész, mely mind az elbeszélés-szekvencián belül (ekkor nevezzük evaluációnak), mind azon kívül előfordulhat. Ide soroljuk a rejtett magyarázatot is, melyben az általánosítás egy történeten, leíráson keresztül, illetve más szájába adva jelenik meg” (Kovács 2007: 383).

kisiklik az elbeszélés kronológiájából” (Ehmann 2003: 38). Ilonka élettörténetében is hasonló „kisiklás” tapasztalható a háborús emlékek elbeszélésekor. Az összefüggő narratív struktúra hiánya továbbá azt is mutatja számunkra, hogy nincs még egy – a társadalmi konszenzus, a kollektív emlékezet által kialakított – olyan narratív keret, amelybe belehelyezve elmondhatóvá válhatnának az események.

Ilonka élettörténetében felfedezhetünk olyan kiemelkedő motívumokat, amelyek köré az élettörténet szerveződik, és amelynek segítségével az elbeszélő felépíti narratív identitását (László 2005: 115-126). Ugyanerre a jelenségre figyel fel Jerome Bruner az antropológusok által létrehozott elbeszélésekkel kapcsolatban: „A narratív struktúrák szervezett keret és jelentést adnak a tapasztalatoknak, de mindig létezik olyan érzés és megélt tapasztalat, amelyeket nem képes teljes mértékben átfogni a domináns történet” (Bruner 1999: 185). Vagyis a narratíva kiemel bizonyos elemeket, másokat pedig háttérbe szorít. A továbbiakban két ilyen kiemelt elemet vizsgálok: a lokális kötődést és a női szerepek hangsúlyozását.

A lokális közösség mint kiemelt motívum az elbeszélésben

Ilonka élettörténete egy horvátországi magyar faluban, Kopácson és környékén – a Drávaszögnek nevezett tájegységen – zajlik. Elbeszélőnk egész életét itt töltötte el, csupán az iskolás évek visznek minket Eszékig, majd egy sikertelen kilépési kísérlet a hagyományos női életmódból egészen Baranyavárig. Am Ilonkát még a délszláv háború kitörése, a szerb megszállás sem tudja elmozdítani a faluból. Sőt, amint ezt az élettörténetben megfogalmazza: a háború veszélye még inkább megerősíti szülőföldje iránti szeretetét és ragaszkodását.

„Akkor én azt mondtam, hogy ha kell, akkor idekötözöm magam, de ez az én falum, én itt születtem. Én ilyen hülye, ilyen bolond kopácsi vagyok. Ha becsukom a szememet – akkor még aszfalt se volt, csupa göcsört volt ez az út itten – azt mondtam, ha becsukom a szememet, én akkor is itt föl tudok menni. Én itt minden lyukat ismerek. Én itthon maradok. Akár akkor itthon halok meg”.

A falu és a kötődés a faluhoz így a narratív identitás megformálásában is fontos helyet kap Ilonkánál. Milyen hát ez a Kopács, amelyet Ilonka leír elbeszélésében?

Kopács (Kopacevo) a Drávaszögben, a Duna és a Dráva összefolyásánál, Eszéktől csupán néhány kilométerre található. A falu horvát és magyar falvakkal egyaránt határolt, de magyar lakossága egészen az 1960-as évekig zárt, elszigetelt társadalmi struktúrát alkotott, melyben megőrizték ősi szokásaikat is (Lábadi 1994: 16). Ennek oka a falu jellegzetes környezetét alkotó lápvidék, Dráva-holtág, ahogy a kopácsiak nevezik: „a rét”, mely a falu lakóinak életmódját meghatározta. Az itt élő magyarok fő kereseti forrása a halászat volt, és e tevékenység köré szerveződött/szerveződik sajátos lokális kultúrájuk, hagyományuk, sőt még szókincsük egy része is. Ilonka gyermekként ebben a halászfaluban, a halászat által szerveződő közösségben élt. Elbeszélésében ez az időszak úgy jelenik meg, mint egy soha többé vissza nem hozható idill. Mint láthattuk, ez idill visszaidézésével indítja Ilonka élettörténeti elbeszélését is. Ezt a – csak a jóra emlékező – leírást a délszláv háború utáni jelenből történő visszatekintés táplálja – amint az élettörténet mindig a jelenből konstruálódik (Ricoeur 2001). A régmúlt így állandóan szembe kerül a jelen helyzettel, a mai Kopáccsal és a mai kopácsiakkal.

„Én ahogy emlékszem még a kislánykoromra, anyám fölöltöztetett minket, még akkor olyan széles pöndönk⁹ volt, olyan ruhikánk. És végig kint ültek az öregasszonyok, nemcsak az öregasszonyok, a fiatalasszonyok is végig kint ültek az utcán. És beszélgettek. Akkor nem tévéztek. Megnéztek bennünket. Ráérték egymással elmenni. Mi is mentünk. Anyuval tudom, meg nagyapimmal is, hogy

⁹ Az alsótestet fedő gazdag hímzésű gyolcsszoknya (Lábadi 1994: 149).

este elmentünk beszélgetni egymással. Most meg?! Senki. Senki nem ér rá semmire”.

Ennek az aranykorként visszaidézett állapotnak legfőbb jellemzője Ilonka narratívájában a *beszélgetés*, amely mint a közösség koherenciájának záloga jelenik meg. A beszélgetés fontosságának hangsúlyozása túlmutat önmagán: nem csupán egy régi, elmúlt közösség összetartó ereje, hanem a mai kopácsi társadalom egy lényegi vonását ellentételezi. Azt idézi metonimikusan, ami ma hiányzik a kopácsi társadalomból. Ez nem csupán a felgyorsult életmód következtében gyakorta létrejövő érdektelenségből fakad. A délszláv háború okozta különböző traumákat átélt kopácsi emberek mai sajátossága a hallgatás, az elhallgatás, ami a trauma passzív felejtésének következménye (Ricoeur 1999: 64). Ilonka itt nemcsak általában a társalgást hiányolja, hanem azt a beszélgetést is, amely segíthetné feloldani a háború okozta traumát, és az aktív és kritikus emlékezésen keresztül elvezetné az embereket a megbocsátás önmegváltó aktusához (Ricoeur 1999: 65-67). Az élettörténet narratív struktúrájának elemzéséből már kiderült, hogy Ilonka sem képes a háború történetének beemelésére a koherens életelbeszélésbe. Ugyanakkor itt ebből a momentumból is láthatjuk, hogy ő nem „néma” a háború traumáinak elbeszélését illetően, csupán nem tudja belehelyezni történeteit egy begyakorolt narratív sémába – talán éppen azért, mert ezek a történetek a faluközösségekben tabunak számítanak. Erre utal az az öröm is, amely az interjú végfele mutatkozott meg az asszonyon. Annak öröme, hogy egy idegen „Másik” felkínálkozott számára hallgatóságként az ő történeteire. Egy olyan távoli idegen, akivel lehet beszélgetni a háborúról is, mert számára ez nem tabu és a tabuszegést nem is adja ki a kopácsi közösségnek, mert annak nem részese.

Kopács történetében van még egy esemény, amely már a háború előtt elindította társadalmát a változás útján. A halászatból fakadó életmódot és önmagát fenntartó zárt társadalmat egy hatvanas évek közepén tett intézkedés bontotta meg: a kopácsi rétet a bellyei mezőgazdasági kombinát kezelése alá vonták, majd később természetvédelmi területté nyilvánították, és egy gáttal elválasztották a Dunától (Arday 1994: 26). A halászokat kitiltották a korábban általuk fenntartott és gondozott területről. A kopácsiakat ezzel nemcsak legfőbb kereseti forrásuktól, hanem kultúrájuk központi tárgyától is megfosztották. Ez az intézkedés a kopácsi magyarok identitásvállalását, a következő generációk magyarságtudatát is befolyásolta, hiszen egy zárt, lokális társadalmat bontott meg, amelynek lakosai – főként a fiatalok – ettől kezdve a szomszédos településeken és leginkább Eszéken igyekeztek munkát találni. Ennek következtében megnőtt számukra a befolyása és státusa a horvát nyelvnek és az esélye a vegyes házasságoknak. A halászat megszűnésével a kertészet vált a domináns pénzkereseti forrássá.

Ilonka életében ez az életmódváltás összekapcsolódik a családalapítással. Az új életformát, a kertészetet a férj és annak családja képviselte számára. Az anyós volt az a személy, aki Ilonkát bevezette a kertészkedés tudományába, amely azután biztosította számukra a megélhetést. Mégis Ilonka elbeszéléséből kitűnik, hogy a szülei által képviselt, ősi kopácsinak tekintett életformát jobban becsüli az újabb megélhetési stratégiánál. Anekdotikus történetekben mutatja be férje tudatlanságát a halászatról és a halételekről. Szinte férje kopácsi identitását kérdőjelezi meg.

„Mikor összekerültünk a férjemmel... Ezt el kell mesélnem! Mikor összekerültünk a férjemmel, ... pedig ő is kopácsi volt. Babuskát sütöttünk, akkor azt kérdezte, hogy ez mi benne? – Akkor még nem volt a férjem – Ez mi benne? Sárgarépa? Az ikrája. Mert ők nem ették”.

A rétet kivétele a közösség kezéből a kopácsiak számára egy ma is intenzíven élő sérelem. Ilonka is élettörténete részeként mesél arról, miként kötődik a kopácsi réthez és miként látja a terület jelenlegi és múltbeli állapotát. Emlékeiben a rétet eredeti közege és a halászat az

idealizált gyermekkorral kapcsolódik össze, ezért válhat a terület története az élettörténet szerves részévé.

„Az erdőbe a disznókat tartották, mert akkor szabad volt. Akkor nem volt ilyen magas a gaz, akkor tiszta volt az erdő. Tudod, milyen gyönyörű volt a partalja? Hogy a túlsó felén, amikor vittem este a disznóknak az ennivalót. Homokos volt. Az ilyen pici kis halakat is megláttad a vízparton. Kék nefelejcs volt. Akkor elkezdték a vizet leengedni, és elpusztultak. Gyönyörű volt valamikor, szebb volt Kopács, mint most. Súly volt benne, törpeharcsát halásztunk. Itt fürödtünk. Most nem lehetne benne fürödni. Mindent beledobáltak.”

Habár a rét ma védett és a nemzeti park felügyelete alatt áll, a kopácsiak az egykori, halászok által gondozott rétet tekintik ideális állapotnak, nem a mait, amikor a természet alakulásába nem avatkozik bele emberi kéz. Nemcsak Ilonka elbeszélésében jelenik ez meg, hanem a legtöbb kopácsi (mind idős és fiatal) meg van győződve arról, hogy betiltott kultúrájuk a természet szerves részét képezte – gondoskodásuk nélkül a rét hanyatlani kezdett. Ez a nézőpont azt hiszem fontos többletjelentéssel is bír: a kopácsiak szemében a rét hanyatlása megjeleníti saját közösségük szétesését is.

A közösség teljes szétesését a délszláv háború 1991-es kitörése hozta el, amikor a kopácsiak szétszakadtak a szerb megszállás alatt otthonmaradók és a menekültek csoportjára. Ma Kopácson az eredeti 800 körüli lakosság szám helyett csak kb. 600-an vannak.¹⁰

A nőiség, a női szerepkör narrativizálása

Ilonka élettörténetében a nőiség megélése, saját női szerepeinek meghatározása a narratíva kiemelkedő motívumát képezi. Itt elbeszélőnk azt mutatja be saját életén keresztül, hogy miként, milyen normák mentén konstruálódik meg a kopácsi társadalomban a női nem. Judith Butler performativitás-fogalmát alapul véve (Butler 2005) azt vizsgálhatjuk az élettörténeten keresztül, hogyan illeszkedik bele Ilonka a nemek közötti (munka- és viselkedés-) megosztásról szóló kopácsi normarendszerbe.

A hagyományos kopácsi családszerkezet a magyar falusi családformához hasonlóan a patriarchális rendszeren alapult. A családban legnagyobb szava a legidősebb férfinak volt, az asszonyok másodrangú szerepet tölthettek be, de köztük is az idősebbek parancsoltak a fiatalabbaknak (Lábadi 1994: 22). A hagyományos munkamegosztás Kopácson is érvényesült: a női princípium az otthon, míg a férfi princípium a munka (Lévai 2000). Ilonka számára is ez a minta adott: édesapja halász és vadász volt, édesanyja gazdasszony. Szülei azt a hagyományos kopácsi életformát képviselték, amit Ilonka egyfajta idillként idéz vissza. A mintakövetés, a kopácsi női szerepkör felvétele azonban mégsem úgy jelenik meg életében, mint egyedüli lehetőség. Sőt, sokkal inkább azt beszéli el, miként próbál kitörni (sikertelenül) ebből az életformából. Ilonka saját női életvitelét igyekszik azzal újrakonstruálni, hogy a hagyományokkal ellentétben továbbtanul, varrónői tanfolyamot végez a közeli Eszéken. Mégsem válik dolgozó nővé – az idősebb asszonyok (édesanyja és anyósa) parancsát követve.

„Hát avval nem mentem dolgozni, itt nem volt a közelben, hanem Baranyavár, Monostortól nem messze, a magyar határ felé. Oda köllött volna menni. Mentem ilyen próbára, kellett ilyen vizsgát tenni. Hogy így a gombokat kellett áttenni ilyen kis szögekre, meg valamit ki kellett tölteni. Ott voltam. Aztán kaptam az értesítést, hogy fölvettek. De anyum nem engedett, mert hogy nagyon messze van. És akkor mit mond majd a jövődöbéli anyósom, hogy én elmegyek oda dolgozni? Mert

¹⁰ 1991-ben a népszámláláson 805 főt számoltak a faluban, 2001-ben 608-an voltak. A háború alatt a lakosság több mint fele elmenekült, de csak egy részük tért vissza a faluba (2006. évi jelentés...).

akkor nem lakhattam volna itt Kopácson. És akkor mint majd az én anyósom, hogy én elmegyek oda? Mert akkor már el voltunk jegyezve. És akkor mit mond majd. És akkor nem mentem oda”.

Az élettörténetekben megjelenő szereplőkhöz pszichológiai funkciók kapcsolódnak (László 2005: 134-137). Ilonka elbeszélésében kiemelkedő szereplő az anya, aki a példaadó számára, akinek utasításait mindig követni kell. Az anya képviseli azt a kopácsi női normarendszert, amelyhez Ilonkának is igazodnia kell. Ilonkát nagyon bensőséges kapcsolat is fűzte a korán meghalt édesanyához:

„Mert anyu nekem nem csak anyu volt, nekem barátnőm is volt, mindenem volt, mindenem volt. Kislány voltam, játszottam a faluban, azt mondták az emberek: Ilonka, ellopom az anyudat! Én ott hagytam pajtásokat, mindent, és szaladtam haza, nehogy ellopják anyumat. Nagyon szerettem. Meg ő is engemet”.

A másik fontos szereplő az anyós, akinek ítélete a normarendszer szerint rendkívül meghatározó („akkor mit mond majd”). Ilonka nemcsak az idősebb asszonyoknak kijáró tisztelet, de az anyához való ragaszkodás következtében sem léphet ki abból az életformából, amelyet a kopácsi társadalom kijelölt számára. Házasságával gazdasszonnyá válik, de a kopácsi normákat követve nem lesz önálló, hanem az anyós felügyelete alá kerül. Az anyós az, aki által az új életforma, a kertészkedés részesévé válik. Ez azonban nem változtat kijelölt szerepkörén, amely számára az otthoni munkát, a gyereknevelést és a férfiaktól és idősebb családtagoktól való függést jelenti.

Ilonka női szerepe a háború időszakával konstruálódik újra: ő dönti el férje helyett, hogy a család a faluban marad.

„Vasárnap délután összeültünk a gyerekökkel, 12 éves, 9 éves, 7 éves – hát, még nem volt egészen hét éves – összeültünk, meg a férjemmel. Hogy ha akartok, ti menjetek. Mert a tiszteletes el tudott volna vinni bennünket. Gondoljátok meg, vasárnap este megy. Ti menjetek, én maradok. És akkor mind maradtak”.

A kopácsi nőktől szokatlan, önálló elhatározás, amellyel családja további sorsát is befolyásolta, Ilonkában erős lelkiismeret-furdalást okoz.

„És akkor azt mondtam nekik, hogy: Ne szóljatok semmit! Mert nem kellett, hogy mondják, hogy: Anyu, te vagy az oka. Mert én ettem magamat”.

E döntés nyomán felelősségtudata azt diktálja, hogy ő vállalja el a család védelmezésének szerepét. Ez egyrészt fokozott anyai féltésben jelenik meg, másrészt erős, határozott asszonnyá alakítja Ilonkát.

A háború utáni időszakban Ilonka nőisége egy új életformában jelenik meg: a nagymamai kötelességeknek való megfelelésben. Ilonka elbeszélésében az unokák felügyelete, nevelése jelenti az egyetlen funkciót, amelyet betölthet. A nagymamai szerep a nőiség újrakonstruálódásának egyetlen lehetséges formája. És ez a szerep új viselkedésnormákat is hív elő.

„A két kicsike: Mamám, mamám, én úgy szeretlek! És összeharapdál! Akkor: Nem, az én mamám! Akkor löki el a másikat. Akkor egyik ül az egyik lábamon, a másik a másikon. És úgy várják, hogy valamit csináljunk! Meg akkor muzsikáljunk, meg danolgassunk, meg táncolni is kell. Ha néha valaki meglátna minket, azt mondaná, hogy ezek hülyék. Négykézláb az asztal alatt. Mert bújócskázunk. Mama, a kis asztal alá! Hát, mondom: te beférsz oda, de mama nem. De mama, bújócskázunk! És bebújtatnak oda. A gyerekeimnek nem csináltam meg ennyit, mint ezeknek. Nagyon egy drágák! Most, hogy már beszélnek is. Azt hiszem, nem tudom, mi lenne, ha nem lennének. Ezért még érdemes élni”.

A megváltozott társadalmi normák következtében Ilonka már nem veheti fel a családot irányító legidősebb nő szerepét, lányai már más mintákat követnek. Így az unokák nevelése az egyetlen lehetséges forma, amelyben szerepkört nyerhet.

Az életút elbeszélésében a nőiség a legerősebb motívum. Elbeszélőnk önmagát mint nőt, mint újabb és újabb női szerepek betöltőjét állítja elénk életének elmondásában, ezzel teremt meg saját narratív identitását.

Emlékek a délszláv háborúról az élettörténetben

Ilonka élettörténetében a háború elbeszélése női perspektívából történik meg. Ezt figyelembe kell vennünk akkor, amikor a szövegben megjelenő háborús emlékezetet vizsgáljuk. A női társadalmi nem egyes kutatók szerint a nyelvi megformálást, az emlékek elbeszéléssé, szöveggé alakítását is befolyásolja (Irigaray 1998). Susan Gal szerint a nők eltérő nyelvi eljárásokat alkalmaznak, mint a férfiak, és ezzel egy eltérő, alárendelt diskurzust hoznak létre, mint az uralkodó, férfi diskurzus. A nők e sajátos nyelvi stratégiája szerinte az aktív hallgatás (Gal 2001). Hélène Cixous „A medúza nevetése” című esszéjében a dominancia-elméletből kiindulva egyenesen arról ír, hogy „a nőnek kell megírnia önmagát” (Cixous 1997: 357), ami a vizsgált interjúban annyiban módosulhat, hogy a nőnek kell elbeszélnie magát – sajátos helyzetét a szituációban. Ez a sajátos helyzet az elbeszélésben úgy jelenik meg, hogy a hagyomány alapján működő közösség mintáját követő nőnek a háborúban új stratégiákat kell kialakítani a túlélésre és a család összetartására. Ezt beszéli el Ilonka is. A történetek az otthon szemszögéből szólnak, a férfiak háborús szerepe kevésbé jelenítődik meg, ha mégis, akkor a nők aggodalmainak perspektívájából.

Már említettem, hogy az elbeszélésben a háború önálló egységként jelenik meg – egy olyan egységként, amelyben szétesik a narratíva és az időtlen térben megjelenő történetek dominálnak. Azt a traumatikus emlékezetformát, amely Ilonka élettörténetének háborúról szóló szakaszát jellemzi, Erős Ferenc foszlányos, töredékes emlékezésnek nevezi: „A megélt tapasztalatok egy részét a személy megtartja, de az élmények izoláltak, dekontextualizáltak, nem ágyazódnak be jelentéstermi összefüggésekbe, szétszakadozott történetek, »sztori-foszlányok« jellemzik az elbeszélést” (Erős 2001: 135). Arról, hogy ez az elbeszélés mód hogyan következik a traumából, már szóltam. A továbbiakban a „történetfoszlányokat” vizsgálom meg kicsit közelebbről, azt kutatva, mit is tudhatunk meg a délszláv háborúról és annak egyéni tapasztalatáról egy narratív életútinterjúból.

A délszláv háború időszaka alatt Kopács 1991. szeptemberétől 1995. novemberéig a Krajainai Szerb Köztársaság fennhatósága alatt állt. A háború kitörését követően a lakosság fele elmenekült a településről. A kopácsiak egy része viszont úgy döntött, szülőföldjén, saját családját, birtokait, vagyonát védve vészeli át a megpróbáltatásokat. 1991. október 6-án a szerbek lezárták az udvari határátkelőt is. A lakosok mozgásterét a Jugoszláv Néphadsereg korlátozta, kizárólag Szerbia felé közlekedhettek a bezdáni hídon keresztül (Mák–Vékás 2004). Kopácsi interjúalanyaim általában részletesen beszámolnak arról, hogyan észlelték a háború kezdetét, mikortól vették komolyan az események háborús jellegét, milyen előjeleket láttak a történeteknek. Azonban láthattuk, Ilonka olyan természetességgel kezd bele a háborús időszak elbeszélésebe (egy mondaton belül történik az átlépés), mintha másként nem is következhetek volna az események. Az elbeszélő időszak traumatikus voltát csak a narratíva szétesésében tapasztalhatjuk meg, és abban a kiszólásban, amellyel a háborús történeteket megelőlegezi:

„Az meg aztán! Mi meg itthon maradtunk. Három kicsivel, elképzelheted, hogy milyen volt”.

Ezzel a kiszólással egyrészt összegzi a következő történetek alapszituációját: egy kopácsi, otthonmaradó család – különösen ő, az anya – védelmezi gyermekeit a háború alatt.

Másrészt megadja a bizalmat a vele szemben ülő Másiknak, aki az elbeszélés során bele fog tudni helyezkedni az ő helyzetébe, képes átélni az ő traumáját, és ezzel megteremti a háborúról való beszéd bizalmi légkörét. Ezek után következnek az elbeszélésben az egymásra halmozott, időtlen térben lebegő történetek és magyarázatok, melyek csak az imént idézett bevezető sorok által nyernek referenciális keretet. Mivel Ilonka időhatározókat alig-alig használ, nehezen azonosítható, hogy a megidézett emlékek a háború mely fázisában történtek.¹¹ Így az elbeszélés egyes elemei csak az Ilonka által felvetett témák szerint rendezhetők.

A háború kezdetén a legfontosabb döntés az volt, hogy Kopácson maradnak-e a lakosok, vagy elmenekülnek. A döntést általában az elbeszélők részletesen indokolják, ám Ilonka fel sem vetette ezt a témát, csak kérdésem hatására beszélt otthonmaradásuk háttéréről. Ennek oka Ilonka narratívájában – amint már bemutattam – a szülőfaluhoz való ragaszkodás, amely szerinte felülírt minden más szempontot döntésében. Ez önálló elhatározás utólagos megbánása, a döntés helyessége körüli bizonytalanság az elbeszélés több pontján ismétlődik:

„Nem tudom... Nem tudom, hogy melyik jó. Mert azt mondták, te itthon maradtál, megmaradt mindened. Megmaradt mindened? Csak amit átéltünk, azért az. Azt meg kellett élni. Mert este lefeküdtünk, hogy fölkelünk-e reggel? (...) Tudod, hogy bántott? Azt mondtam, hogyha még egyszer lenne ilyen helyzet, talán én lennék az első, aki elmennék. Most már lehet, hogy nem, mert a gyerekeim megnőttek, de a gyerekeim végett”.

Az otthonmaradás következményeiről is szoltam már: a háborús történetekben a gyerekek féltése, Ilonka védelmező anyai szerepe jelenik meg legtöbbször. Legfontosabb feladatának, szerepének tekintette a háborúban, hogy megvédje gyermekeit, különösen lányait a katonák esetleges erőszakoskodásaitól. A lányok bújtatására bonyolult technikákat dolgozott ki:

„A nagyobbik lányom 12 éves volt Oda beültetem az ajtó mögé, így a kaucs, hogy ne lássák, mert 12 éves volt, de nem olyan volt, mint egy 12 éves. Ki volt fejlődve. És volt egy, amikor mindig, mikor mentünk az iskolába – mert nem engedtem Laskóra őket, idejártak Kopácsra, akkor kísértem őket – és akkor minden reggel utánanézett. És féltettem őtet.(...) Ha mentünk át a szomszédba is, akkor is: én kimentem... nincsen... akkor gyere. Akkor ide átszaladt a ház mögé, mert nem az utcán mentünk, hanem hátul. Akkor átszaladt. Akkor megint a két ház közötti utcán. Akkor nincsen. Akkor gyere. Akkor bementem odaáltal is, ha nincsen, ha nincs katona, akkor gyere. Habár tudták, hogy van, mert ezek mindent tudtak. De azért mégis. Ne legyen a szemük előtt. Mert ha látik, akkor...”

A gyerekek védelmezése a háborúban Ilonka számára felülírt minden társadalmi normát, a kopácsi közösség által előírt szabályt, amelyet azelőtt betartott életében. Így a gyerekek iskolai neveltetése is fontosságát veszítette:

„Mert a tanító bácsi is mondta, hogy: Milyen anya vagy te? Hogy még az iskolába se? Mert annyira őrzöd őket! Mondom: Tanító bácsi! Ki őrizze, ha én nem?”

Ilonka az élettörténetben visszatekintve is hangoztatja azt a szabályt, miszerint a gyerekek megóvása a háború veszélyeitől minden más szempontot felülír, noha utólag sajnálja azt, hogy lányai nem tanulhattak tovább. A gyermekek a háborúról szóló történetekben mindig központi szerepet játszanak: a hozzájuk való viszonyulásból kategorizálja „jónak” illetve „rossznak” a különböző nemzetiségű katonákat, saját cselekedeteit is az értük való tettekként értékeli. A leghosszabban elbeszélte és az élettörténetet záró történet, emlékfoszlány is az egyik gyermekhez kötődik: lánya háború alatti

¹¹ Mivel az interjú célja az önálló narratíva kialakításának és a háborús emlékek egymásra hatásának vizsgálata volt, nem is igyekeztem elbeszélőmet pontosságra és adatok megadásra kényszeríteni.

vakbélgyulladásának történetét beszéli el. Ebben a történetben összegződik Ilonka élettapasztalata a háborúról. Így a mobilitás gátjai a háborúban – nemhogy az orvoshoz, de a szomszédba is nehezen jut el gyógyszerért a kislány számára; majd később, amikor a gyermek a zombori kórházba kerül, a látogatások is nehezen megvalósíthatók. De ugyanígy megfogalmazódik az kisebbségi létből fakadó hátrány: a szerb kórházban egyedül hagyott gyermek nem tud kommunikálni az orvosokkal, ápolókkal. Ilonka önmagát ebben a történetben is úgy performálja, mint a védelmező anya, aki mindent megtesz veszélybe jutott gyermekért. Ilonka több történetben is lefesti önmagát így, mint erős, félelemnélküli asszonyt. A felelevenített történetben menti gyermekeit, harcol azért, hogy a férjét hazahozzák a munkaszolgálatról, veszekszik a rá fegyvert fogó katonákkal:

„De én nem tudom, én mindig, én még a cigányokkal is veszekedtem. Hogy menjek által. Hát, menjél te által! Neked van puskád! Menjél te által! Mit engemet küldöl, hogy menjek harcolni?”

Az itt idézett szövegrész azt a kopácsi háborús helyzetképet is rögzíti, amit leginkább az etnikai konfliktusok fémjeleznek. Ezekben a konfliktusokban újraéleződnek az első és második Jugoszlávia megoldatlan vagy elfedett kisebbségi problémái. Ez nemcsak a magyarokhoz való viszonyulásban jelenik meg, hiszen a délszláv háború egyik mozgatórugója a feléledt nacionalizmus és a második világháború időszakából felelevenített csetnik-usztasa diskurzus (Kocsis 1993). A horvátországi magyaroknak is ebben a diskurzusban kellett magukat elhelyezni: hiába voltak kívülállók az etnikai konfliktus tekintetében, el kellett dönteniük, melyik nációt támogatják. A kopácsiakat a falut elfoglaló szerb katonák usztasáknak tekintették, mivel sok falubeli fiatal férfi szökött át Eszékre és harcolt a horvát gárdában. Ez a besorolás mentette meg a Kopácson maradt férfiakat a besorozástól – őket „csak” munkaszolgálatra vitték el, ugyanakkor az „usztasa falu” bélyeg is okozta a Kopácson történt fokozott kegyetlenkedéseket. A szerb hadsereg erőszakos magatartása főként a háború első időszakában (1991–1992) volt érzékelhető Kopácson. 1992. február 15-ét a „kopácsi pogrom” napjának nevezik a magyarországi történészek. Ezen a napon a szerb katonák egy embert megöltek, sokakat megvertek, bántalmaztak (Mák–Vékás 2004). A másik oldalról viszont az otthonmaradók éppen a csetnik kategóriába sorolódnak, hiszen szerb megszállás alatt éltek, habár el is menekülhettek volna a faluból. Ez a nézőpont olykor a Kopácsra visszatért magyar menekültek és a faluban maradt magyarok között is érződik – Ilonka is beszámol egy ilyen sérelemről elbeszélésében:

„Most például a férjemnek, nagyon jó haverja volt, nagyon jó barátok voltak. És most tudod hogy... talán nem tudom, hogy van-e még olyan ellenségeskedés, mint ő közöttük. Visszajöttek, és úgy becézi a férjemet, hogy csecse barátom. A csecse a csetniknek. Pedig hát nem volt fegyverünk”.

Az etnikai konfliktusok tapasztalata Ilonka történeteiben is fokozottan megnyilvánul. A kérdéshez való hozzáállását talán leginkább egy, az interjúból vett mondata jellemzi:

„(...) én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb”.

Ez a kijelentés jól mutatja a horvátországi magyarok sajátos kívülmaradó helyzetét a háború időszakában, és a közösségen belül ehhez kapcsolt értékeket. A domináns diskurzusban két (majd később három) náció etnikai alapú egymásnak feszüléseként bemutatott délszláv háború viszonylatában a magyar kisebbség önértékelése felerősödik. Ez ebben az időszakban segíti a magyar identitás megtartását is. Mégis a magyar kisebbségnek folyamatosan definiálnia kell önmagát a csetnik-usztasa tengely mentén, majd később a horvát illetve a szerb nemzet részeként.

Érdekes megvizsgálni ezzel kapcsolatban, hogy Ilonka miként beszél a falut elfoglaló és ellenőrzés alatt tartó katonákról, akik gyakran agresszorként léptek fel. A passzív felejtés (Ricoeur 1999: 64) következtében az elbeszélő különböző stratégiákat alkalmazhat arra, hogy

az agresszióval kapcsolatos traumatikus élményeit elfedje. A traumatikus emlékezet ilyen stratégiáit figyelték meg a holocaust túlélőinél is (Erős 2001: 107-120). Az egyik lehetséges megoldása az elbeszélésnek a „Gonosz normalizációja” (Dan Bar-Ont idézi Erős Ferenc 2001: 117), vagyis az áldozatok törekvése, hogy a velük történeteket elfogadhatóvá tegyék, és a tetteket felmentsék. Így saját traumájukat is megszüntetik az elbeszélés szintjén. Ilonka történeteiben a szerb katonák nem agresszorként jelennek meg, mivel a kegyetlenkedések helyett személyes tapasztalataiban azokat a fedőemlékeket idézi fel, amikor a katonák jótettek vele és családjával:

„Azok... volt kettő. Az ajtónkat nem tudták a kopácsiak kinyitni, de azok, csak azt vettem észre, hogy kopogtak az ajtón. Hozták a gyerekeknek a szalonnát meg a pástétomot, hogy egyenek a gyerekek. Úgyhogy nem bántottak. Minket. (...) Volt olyan, amelyik a... a másik lányomnak a születésnapja volt, és akkor gyűttek, tettek neki paprikát a ládába, a születésnapjára. Úgyhogy volt olyan is köztük, aki jó is volt”.

A szerb katonák teljes felmentése nem történik meg, hiszen az elbeszélés célja nem is ez, hanem az egyéni trauma elfedése. Így a jótettek hangsúlyozása a személyes élmények tekintetében kerül előtérbe, a másokat ért sérelmekről már Ilonka is nyíltabban beszél. Ilonkánál egy harmadik megjelenő stratégia az agresszor etnikai alapon történő átlényegítése. Szerb háborús bűnösök helyett nála az agresszorok „cigányként” jelenítődnek meg – ennek az etnikai kategóriának az összes negatív sztereotípiájával.

„Az volt a legszebb, amikor a cigányok voltak itten. Reggel, fél nyolc, vasárnap. Zörgették az ajtót. Hogy adjak neki csibét. Hát, honnan adjak neki, már mind ellopták?! (...) Hallod, akik Szerbiából jöttek, azok sokkal jobbak volt. Pedig igazi szerbek voltak!”

Hasonló átlényegítést tapasztalhatunk az elbeszélésben a 1992 áprilisától a faluban állomásozó ENSZ-katonák megítélésében. A kopácsiak védelmére kirendelt békefenntartó katonákkal kapcsolatban Ilonka sokkal több negatív élményt beszél el. Ennek oka, hogy ezek a negatív tapasztalatok nem traumatikus emlékek, így könnyebben jelenhetnek meg az elbeszélésben, mint a valóban mély traumát okozó agresszivitások.

„De mikor bejöttek az UNPROFOR-osok, akkor olyan is volt, hogy a cigányoknak adtak, a mi gyerekeinknek meg nem. És akkor volt olyan, hogy a fiam a szemétből szedte ki a rohadt paradicsomot. Meg a hóembernek tették föl a szemet, a narancsot, meg az orrának a banánt, meg tették föl a gombokat. Ezek meg nézték”.

Amikor Ilonka az élettörténet egy pontján összegzően értékeli a háborút okozó két nációval, a szerbekkel és a horvátokkal kapcsolatos attitűdjeit, szintén a bűnök alóli feloldozása, a Gonosz normalizálása áll a középpontban. De itt már felfedezhető az Ricoeur által az emlékmunka eredményeként számon tartott megbocsátás gesztusa is, amely az aktív felejtés felé vezető utat jelöli ki (Ricoeur 1999: 65-67).

„Én soha nem tanítottam a gyerekeimet, hogy gyűlölni kell a szerbeket vagy szeretni a horvátokat. Mert nincs az, hogy most mindegyik rossz, mert vannak köztük jók is. Mert minden nemzetben van. Igaz-e? Mert nem kell az, hogy szerb, és most mindegyiket kell gyűlölni. Csak azt, amelyik piszkál. Vagy még... Nem tudom. Olyan hülye vagyok. De igaz. Olyan vagyok, hogy... meg kell bocsátani”.

Ilonka önmagát a háború időszakában erős asszonyként jellemezte, viszont a háború utáni közvetlen időszakról élettörténetében úgy számol be, mint az elesettség, a betegség időszaka. A traumatikus emlékezetnek ez szintén olyan formája, amelyben a trauma elbeszélhetővé válik: az elbeszélő nem magát a traumát beszéli el, hanem annak testi és lelki tüneteit – noha reflektál arra, hogy ezek a jelentkező tünetek a háború következményei. Ilonka különösen részletesen számol be a háború után rátörő depresszióról.

„Hanem amikor elmúlt minden. Mikor kész volt minden, akkor egy hónap alatt 14 kilót lefogytam. (...) A háború után nagyon sok baromságot csináltam. Szedtem nyugtatót. Akkor az anyósom is összeszidott, mert tényleg akkor úgy volt, hogy egész délelőtt, amíg fönt voltam, akkor délután már feküdtem le, és aludtam. Másnap reggelig, akkor megint felkeltem, és délután már megint aludtam. Úgyhogy én csak aludtam, aludtam. Úgyhogy reggel, délben, este kétféle nyugtatót kaptam, és én csak aludtam. Ez szerintem a háború miatt volt”.

A háború utáni időszakban a kopácsi közösségnek újból meg kell találnia integritását. A lassanként visszatérő menekültek¹² és a faluban oly sok traumát elszenvedett otthonmaradók eltérő tapasztalattal rendelkeznek a háborúról, de a Kelet-Közép-Európa tízévesi rendszerváltás utáni időszakáról is. A visszatérők többsége otthonát romokban, kifosztva találta, hiszen tulajdona lakatlanul védtelenné vált, míg a faluban maradók jelenlétükkel részben meg tudták óvni értékeiket. A két csoport számára az is bizonytalanná vált, ki milyen értékrendet vallott a háború alatt, milyen alkukba bocsátkozott, melyik felet szolgálta tetteivel. Az értékek közötti diszkrepancia és a mindkét fél által átélt traumák következtében a háború alatti történések részben elhallgatódnak, részben néhány esemény körül ritualizálódnak (emléktábla-avatás, halottak napja). Két írásos emlék töri meg csupán ezt a hallgatást: az egyik Pataky András „*Rettegő türelem*” című rövid naplója, a másik Kettős Jolán naplója. Az előbbi egy tudatos kísérlet arra, hogy krónikásként emléket állítson a háború időszakának és kopácsi eseményeinek, hogy így alakítsa ki a közösség által még létre nem hozott kollektív elbeszélést a délszláv háborúról. Az utóbbi pedig valójában egy terápiás eszközként használt írás, melyet a szerző nem szánt közlésre, kiadása azoknak a kopácsiaknak a szándékát tükrözi, akik ekképpen szintén a kollektív emlékezet (Halbwachs 1971) létrehozásán munkálkodnak. A kopácsi közösség azonban úgy tűnik, egyelőre nem tart ott az emlékezetmunkában, hogy traumatikus emlékeit egy kollektív emlékezeti sémában oldja fel – legalábbis terepmunkám eddigi eredményei ezt mutatják. Ennek kialakítása azonban szükségessé fog válni ahhoz, hogy a közösség újra kialakíthassa saját Mi-tudatát és a következő generációkban ne egy Holocaust-szindrómához hasonló másodgenerációs tünetként (Erős 2001: 126-131) maradjon meg a délszláv háború traumatikus emlékezete.

Felhasznált szakirodalom

- A.Gergely András 2005 Kulturális antropológia: egy elmélet gyakorlata vagy egy történet elmélete? *Világosság*, 7-8.:15-36.
- Arday Lajos 1994 A horvátországi magyarok története. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány. Budapest, 9-34.
- Butler, Judith 2005 *Jelentős testek. A szexus diszkurzív korlátairól*. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Cixous, Hélène 1997 A medúza nevetése. In: *Testes könyv II*. Ictus. Szeged, 357-380.
- Ehmann Bea 2003 Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője. *Magyar Tudomány I*: 36-47.
- Erős Ferenc 2001 *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Freud, Sigmund 1974 Emlékezés, ismétlés, átdolgozás. In: Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia*. Budapest.
- Gal, Susan 2001 Beszéd és hallgatás között. A nyelv és a társadalmi nem kutatásának kérdései. *Replika 12.*, (45-46):163-189.
- Gyáni Gábor 2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Halbwachs, Maurice 1971 Az emlékezés társadalmi keretei. In: *Francia szociológia*. (Ferge Zsuzsa szerk.) KJK: Budapest, 124-131.

¹² A menekültek csak 1997 júliusától térhettek vissza otthonukba. A háború alatt Kopácsról elköltözők közel fele azonban nem tért vissza a faluba, hanem a befogadó országban (többnyire Magyarországon) találta meg boldogulási lehetőségét.

- Herman, Judith 2003 *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér Kiadó – Kávé Kiadó – NANE Egyesület. Budapest.
- Irigaray, Luce 1998 A női beszédmód és a férfi beszédmód. In: Drozdik Orsolya (szerk.): *Sétáló agyak. Kortárs feminista diskurzus*. Kijárat Kiadó. Budapest, 61-70.
- Juhász József 1999 *Volt egyszer egy Jugoszlávia: a délszláv állam története*. Aula Kiadó. Budapest.
- Kocsis Károly 1993 *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Kovács Éva 2007 Narratív biográfiai elemzés. In: *Közösségtanulmány – Módszertani jegyzet*. Regio Könyvek. Néprajzi Múzeum – PTE, Budapest – Pécs, 373-396.
- Lábadai Károly 1994 *Kopács, a víz melletti falu*. HMDK, Eszék – Budapest.
- László János 2005 *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- Lévai Katalin 2000 *A nő szerint a világ*. Osiris. Budapest.
- Mák Ferenc – Vékás János 2004 *A horvátországi magyarság történeti kronológiája*. 1991–2004. www.htmh.hu
- Mesic, Stjepan 2003 *Jugoszlávia nincs többé*. Helikon. Budapest.
- Pető Andrea 1999 Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezte. *Történelmi Szemle*, 1-2:85-107.
- Plato, von Alexander 2004 A történelem tanúi és a történészsakma. Emlékezés, kommunikatív hagyományozás és kollektív emlékezet a kvalitatív történettudományban – problémavázlat. *Kétezer*, 7-8:56-79.
- Ricoeur, Paul 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta – N.Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó. Budapest, 51-68.
- Ricoeur, Paul 2001 A narratív azonosság. In: Thomka Beáta – László János (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó. Budapest, 15-27.
- Sebők László 1994 A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. (Arday Lajos szerk.) Teleki László Alapítvány. Budapest, 135-159.
- Silber, Laura – Little, Allan 1996 *Jugoszlávia halála*. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Weithmann, Michael W. 1992 *Krisenherd Balkan: Ursprünge und Hintergründe des aktuellen Konflikts*. Wilhelm Heyne Verlag. München.
2006. évi jelentés a horvátországi magyarság helyzetéről. Határon Túli Magyarok Hivatala. Budapest. 2006. www.htmh.hu

Források:

- Kettős Dezsőné Ferenc Jolán 2004 Borult, homályos idő. In: Lábadai Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban. 1991–1998*. Timp Kiadó. MESZ. Budapest – Zágráb, 217-544.
- Pataky András 1997 *Rettegő türelem. Szabálytalan napló a 20. század utolsó évtizedéből*. Magánkiadás, Siklós.